

<https://doi.org/10.31891/PT-2024-2-14>

УДК 159.95

Валентина АФАНАСЕНКО

докторка філософських наук, професорка,
Хмельницький національний університет

<https://orcid.org/0000-0002-9219-7087>

e-mail: afanasenkova@khmnu.edu.ua

Тайсія КОМАР

докторка психологічних наук, професорка,
Хмельницький національний університет

<https://orcid.org/0000-0001-8957-0971>

e-mail: komart@khmnu.edu.ua

Олег ПИРОГОВ

здобувач PhD,

Хмельницький національний університет

<https://orcid.org/0009-0003-0019-3180>

e-mail: pirogovo583@gmail.com

ПОТЕНЦІАЛ ТРИВОГИ У ВИМІРАХ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОЇ АДАПТАЦІЇ ТВОРЧОЇ ОСОБИСТОСТІ

Стаття присвячена висвітленню результатів наукової розробки проблеми тривоги особистості в контексті її соціально-психологічної адаптації та реалізації творчого потенціалу.

У статті розкрито взаємозв'язок творчого потенціалу людини і тривоги та уявлення про роль тривоги у процесі її адаптації представлено на основі аналізу праць філософів – екзистенціалістів, представників психодинамічних підходів, сучасних дослідників. Вказано на необхідність розвитку творчого потенціалу людини через усвідомлення сутності своєї тривоги та розуміння її справжніх причин.

Основна ідея статті полягає у розгляді тривоги як психологічного феномену, потенціал якого розгортається на континуумі від внутрішньої енергетичної спонуки з функцією творчого імпульсу до хворобливого утворення, що ґрунтує депресії і психосоматичні розлади.

Автори статті вбачають у творчому потенціалі особистості істотний резерв людської цивілізації, провідну силу прогресивного розвитку кожної людини і продуктивної адаптації до актуальних соціально-психологічних умов дійсності. Творча діяльність постає тим самим механізмом, що протистойть регресивним лініям у розвитку людини, може бути високо спроможним засобом психологічної реабілітації та збереження психологічного здоров'я.

Ключові слова: *особистість, розвиток, тривога, творчий потенціал, творча діяльність, психологічне здоров'я, психологічна реабілітація, психологічні захисти, соціально-психологічна адаптація, дезадаптація.*

Valentina AFANASENKO, Taisiia KOMAR, Oleg PYROHOV,
Khmelnitskyi National University

THE POTENTIAL OF ANXIETY IN DIMENSIONS OF SOCIO- PSYCHOLOGICAL ADAPTATION OF A CREATIVE PERSONALITY

The article presents a theoretical analysis of socio-psychological adaptation of a creative personality. It's devoted to highlighting the results of scientific development of the problem of personality anxiety in the context of its social and psychological adaptation and realization of creative potential. The importance of the topic determines the constant complication of human adaptation processes in connection with anxiety, characteristic of the modern world. The chronicle of anxiety exacerbates the issue of human preservation, search for ways of survival, rehabilitation and development.

The article reveals the relationship between a person's creative potential and anxiety, and the idea of the role of anxiety in the process of its adaptation were considered based on a review of the works of philosophers – existentialists, representatives of psychodynamic approaches, and modern researchers. It is pointed out the need to develop a person's creative potential through awareness of the essence of their anxiety and understanding of its true causes. It is on this basis that successful adaptation is possible.

The main idea of the article is to consider anxiety as a psychological phenomenon, the potential of which unfolds on a continuum from an internal energy drive with the function of a creative impulse to a painful formation that underlies depression and psychosomatic disorders. Thus, anxiety performs two functions in the process of human adaptation.

The authors of the article see in the creative potential of the individual a significant reserve of human civilization, the leading force of progressive development of each person and productive adaptation to current social and psychological conditions of reality. Creative activity appears as the same mechanism that opposes regressive lines in human development, can be a highly capable means of psychological rehabilitation and preservation of psychological health.

Keywords: *personality, anxiety, creative potential, creative activity, psychological health, psychological rehabilitation, psychological defenses, socio-psychological adaptation.*

Постановка проблеми у загальному вигляді

та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями

Одним із найважливіших напрямів розроблення фундаментальної психологічної проблеми особистості та реалізації її творчого потенціалу виступає проблема соціально-психологічної адаптації. Для сучасного світу характерним є постійне ускладнення адаптаційних процесів особистості у зв'язку комплексом чинників: інтенсивна мінливість, суперечливість, розрізненість, що своєю чергою загострюють найвиразнішу ознаку нинішньої цивілізації – тривоги. Цей факт засвідчують діячі літератури (У. Оден, Т. Вульф, Ф. Кафка, Г. Гессе), музиканти (Л. Бернштейн), філософи (А. Камю), психологи (Р. Віллобай, Р. Мей, С. Спілбергер, Р. Рікман), соціологи (А. Кардінер) – аналізуючи реальність, стверджують, що ми живемо в епоху тривоги.

Щодо життя нинішніх українців впродовж останніх років не доводиться дискутувати, бо воно постає хронікою тривоги в умовах російської збройної агресії проти України, людей і людяності. Актуальне сьогодення в кожній миті переповнене тривогою, дезадаптує і збільшує діапазон можливих деструктивних наслідків для життя і здоров'я українців.

Однак, тривога є психологічним феноменом потенціал якого розгортається на континуумі від внутрішньої енергетичної спонуки з функцією творчого імпульсу до хворобливого утворення, що непосильним баластом тягне до дна депресій і зумовлює появу психосоматичних розладів. Вирішення проблеми збереження людини, пошуку шляхів виживання, відновлення і розвитку в сучасних умовах орієнтує на наукове дослідження психологічного потенціалу тривоги в процесі адаптації особистості та життєздійснення її творчого потенціалу.

Аналіз досліджень та публікацій

Проблема адаптації людини до актуальних умов традиційно зосереджує на собі увагу науковців (Т. Парсонс, Р. Мертон, А. Налчаджян). Ретельну розробку проблема тривоги у процесі адаптації творчої людини отримала у працях філософів-екзистенціалістів. Про екзистенційну тривогу, що сприяє осягнення сенсу справжнього існування, що веде до творчості і, тим самим, до справжньої адаптації, йдеться в працях С. К'еркегора, М. Гайдеггера, К. Ясперса, Ж. Сартра, П. Тілліха, Л. Бінсвагера, Р. Мея.

Роль тривоги у процесі адаптації людини докладно аналізується у психодинамічних підходах. З. Фройд, А. Фройд, К. Горні вважають, що творчість, яка виконує адаптаційну функцію, дозволяє відреагувати тривогу, викликану пригніченими інстинктами. Більше того, К. Юнг, Г. Салліван та О. Ранк вказують на необхідність для розвитку творчого потенціалу людини зустрітися зі своєю тривогою та зрозуміти її справжні причини – саме це сприяє успішнішій адаптації.

Однак творчим людям, які мають суперечливі особистісні характеристики і складну внутрішню організацію, досить важко адаптуватися шляхом простого пристосування до соціуму. Про труднощі життєдіяльності неординарних творчо обдарованих людей у суспільстві свідчать результати більшості досліджень, виконаних зарубіжними дослідниками, (Е. Торренс, А. Людвіг, Г. Айзенк, М. Кеікзентміхалій, Н. Андреасен, Е. Хаммер, Дж. Хаммонд, Р. Хелсон, А. Кемп, Ф. Беррон, С. Мартіндайл, Дж. Мохан, Р. Річардс, С. Шафер, Дж. Камерон і Г. Фейст). Дослідники відзначають вираженість високого

рівня тривожності (часто соціально індукованої), що перешкоджає успішній адаптації.

Як засвідчує психологічна практика, творча особистість не завжди може адекватно адаптуватися в системі культивованих цінностей сучасного світу, зокрема, в умовах вираженої конкуренції та домінування цінності матеріального успіху. Дані обставини вказують на доцільність вивчення феномену тривоги з метою виявлення можливостей забезпечення та оптимізації соціально –психологічної адаптації.

Формулювання цілей статті

Метою статті є науково-теоретична рефлексія дослідження проблеми адаптації творчої особистості на основі аналізу феномену тривоги як критерію якості адаптації.

Виклад основного матеріалу

У науковій літературі загальнопоширена думка, що виникнення тривоги свідчить про порушення адаптації та активуванням захисних механізмів. Тривога в такому випадку позначається низкою авторів як відчуття невизначеної загрози, характер та/або час виникнення якої не піддаються передбаченню: як почуття дифузного побоювання, як невизначене занепокоєння [8; 9; 10]. При цьому тривога може не лише стимулювати активність і спонукати до інтенсивніших і цілеспрямованих зусиль, а й сприяти руйнації недостатньо адаптивних поведінкових стереотипів, заміщення їх адекватнішими формами поведінки. Таким чином, тривога є сигналом небезпеки, прогнозування якої залежить від ситуаційних та особистісних факторів. У цьому особистісні чинники можуть мати більш істотне значення, ніж ситуаційні, за умови, коли інтенсивність тривоги більшою мірою відображає індивідуальні особливості суб'єкта, ніж реальну значимість загрози. Визнання вагомості особистісних факторів визначило напрямок досліджень, що поділяють тривогу як особистісну рису, що зумовлює готовність до тривожних реакцій, і ситуативну тривогу, що входить до структури психічного стану в певний момент.

Тривога, яка за інтенсивністю та тривалістю неадекватна ситуації, перешкоджає формуванню адаптивної поведінки та призводить до порушення поведінкової інтеграції. Таким чином, тривога виконує дві функції у процесі адаптації людини. Нормальна тривога, викликана об'єктивним порушенням у системі «людина-середовище», стимулює активність індивіда та в результаті сприяє його адаптації. Надмірна ж тривога, що в крайньому варіанті набуває вигляду

патологічної, навпаки, веде до неадекватної, патологічної адаптації або дезадаптації.

Отже, якщо тривога не надмірна, а адаптивні механізми добре розвинені, то ризик порушень адаптації зменшується, а тривога редукується за рахунок доцільної зміни ситуації, при якій покращуються можливості задоволення актуальних потреб індивіда і знижується емоційна напруга. Така зміна ситуації може бути результатом ефективного впливу на неї, виходу з ситуації, що підвищує тривогу або блокування тих форм діяльності, які супроводжуються емоційною напругою чи дають підставу очікувати виникнення загрози.

Підвищення рівня тривоги модифікує психічну активність за рахунок включення (або підвищення активності) певних інтрапсихічних механізмів. Дія механізмів інтрапсихічної адаптації забезпечує редукцію тривоги або усунення її генералізації завдяки реорієнтації особистості, яка дозволяє змінювати взаємини в системі «людина – навколишнє середовище» за відносної стабільності останньої.

Таким чином, тривога є центральним елементом адаптації будь-якої людини. Однак, наукові розвідки засвідчують, що тривожність у творчих людей, її витoki та рушійні сили мають особливості. Відповідно до теорії класичного психоаналізу, творчість виконує адаптаційну функцію, допомагаючи людині позбутися тривоги. Будь-який творчий акт пов'язаний із діяльністю захисних механізмів. Психологічні захисти розглядають механізмами інтрапсихічної адаптації. Так, З. Фройд, стверджуючи, що тривогу викликає пригнічена енергія лібідо, пише про виникнення всередині особистості різних захистів, мета яких полягає у ліквідації тривоги та позбавленні від страху [10]. Таким чином, психологічний захист забезпечує адаптацію особистості за рахунок підсвідомої переробки актуальної інформації. В такому випадку, з одного боку, безумовна користь від усіх видів захистів, покликаних знижувати напруженість, що накопичується в психіці людини. З іншого боку, їх надмірне включення не дозволяє індивідууму усвідомлювати об'єктивну, справжню ситуацію, адекватно та творчо взаємодіяти зі світом.

Для творчих особистостей, згідно з психоаналітичними дослідженнями, основним захисним механізмом є сублимація, тобто, трансформація пригнічених, таких, що викликають тривогу інстинктів і потягів у творчість [10].

Таким чином, З. Фройд, говорячи про взаємозв'язок творчості і тривоги, вказував на роль останньої як на показник психологічного неблагополуччя. Творчість у цьому випадку є способом позбавлення від відчуття напруги і дискомфорту. Це означає, що прагнення і здійснення

творчої діяльності сприяє адаптації. У соціально вираженому вигляді тривожність постає швидше в негативному, аніж в позитивному світлі, оскільки людина через творчість, на думку З. Фройда, позбувається відчуття тривоги, замість визнання її у собі і осягнення її справжніх причин. Надалі учні та послідовники З. Фройда (К. Горні, Г. Салліван, А. Адлер) відійшли від ортодоксального погляду на причину тривоги та перемістили її у соціально-психологічний контекст. Загалом, вони вважали джерелом тривоги соціально-психологічні особливості оточення людини і вимоги, що висуваються щодо неї [11; 12; 14].

Найбільш переконлива теорія, що пов'язує тривогу з міжособистісними відносинами і порушеннями адаптації, належить Г. Саллівану [11]. Аналізуючи перші роки життя дитини, Г. Салліван робить висновок, що тривога виникає в міжособистісному просторі немовляти через страх несхвалення з боку значущого дорослого, насамперед, матері. Надалі несхвалення, що спричиняє дискомфорт і викликає тривогу, є найважливішим знаряддям окультурення та навчання впродовж усього життя людини [11]. Таким чином, тривога обмежує дії людини, змушуючи вибирати ті з них, які викликають схвалення значущих інших. Таким чином, Г. Салліван вказує на те, що «Я» формується на основі потреби дитини керувати переживаннями, які породжують тривогу, і є динамічною силою, що підтримує почуття безпеки і прагне виключати все те, що веде до несхвалення і тривоги. Обмеження, встановлені в перші роки життя, зберігаються і підтримуються впродовж років, оскільки, згідно з Г. Салліваном, ми переживаємо тривогу щоразу, коли намагаємося переступити встановлені межі. Таким чином, за допомогою прояснення тривоги можна розширити межі усвідомлення та дати більший простір для розвитку «Я» та для реалізації творчих здібностей. Це і є продуктивний спосіб досягнення емоційного благополуччя і психологічного здоров'я особистості.

Заслугує на увагу постульоване Г. Салліваном твердження щодо тривоги як своєрідного механізму адаптації людини до соціуму. Дуже актуальною постає його ідея щодо доцільності усвідомлення причин і рушійних сил тривоги. Розуміння своїх обмежень, що виступають наслідком тривоги, сприяє повноцінному функціонуванню людини, розвитку її творчих здібностей і, зрештою, покращують її адаптацію до суспільства.

Оригінальне уявлення про тривогу пропонує К. Юнг [15]. Автор вважає тривогу реакцією людини на вторгнення в її свідомість ірраціональних сил та образів колективного несвідомого. Однак, коли людина повністю відрізана від своєї ірраціональної сутності, вона

відчуває свою безпорадність та втрату творчих здібностей. Тому, щоб подолати безплідність свого життя, вона має наважитися на «зустріч» зі своєю тривогою і пройти крізь неї (хоча, на думку Юнга, більшості людей притаманний таємний страх перед невідомими небезпеками душі) [15]. Також він постійно наголошував, що сучасна західна людина надає надмірного значення раціональному інтелекту. При цьому прагнення позбутися цього відчуття за допомогою розуму не є правильним і єдино вірним. Більш адекватним способом зняття напруги буде використання свого творчого потенціалу та вираження відчуття тривоги у творчості.

Про взаємозв'язок тривоги, адаптації та творчості говорив також О. Ранк [14]. Він вважав, що тривога присутня постійно в житті людини і проявляється у двох формах: страху життя та страху смерті. Страх життя породжує тривогу перед будь-якою новою можливістю, що передбачає автономну дію. Вона виникає в момент, коли людина відчуває присутність творчих здібностей. Актуалізація цих здібностей спричиняє встановлення нового порядку речей – у результаті може виникнути не лише витвір мистецтва (якщо, наприклад, йдеться про художника), а й новий порядок взаємин з іншими людьми або нові форми інтеграції «Я». Таким чином, на думку О. Ранка, творчі можливості несуть у собі загрозу відокремлення від минулих взаємин. Страх смерті є чимось протилежним – це тривога при русі назад, тривога втрати своєї особистості. О. Ранк вважав, що кожна людина відчуває ці дві протилежні форми тривоги. Однак, здорова творча особистість у процесі адаптації здатна долати тривогу належним чином, щоб розкривати свої можливості, щоб справлятися з кризами психологічного відчуження, які неминуче супроводжують зростання, а потім на новому рівні встановлювати контакти і взаємини з іншими людьми.

Таким чином, О. Ранк, як і К. Юнг, стверджував позитивну роль тривоги у розвитку творчого потенціалу, вважаючи, що здатність людини зустрітися зі своєю тривогою та подолати її у творчості є чинником успішної творчої адаптації. Причому під адаптацією в даному випадку розуміється не просте пристосування до готівкових умов існування, а зміна свого «Я», свого внутрішнього світу, уявлення про себе та модифікація соціальної дійсності з метою приведення цих двох систем у стан оптимальної відповідності для повноцінного функціонування.

Ідея взаємозв'язку творчих здібностей і тривоги та уявлення про роль тривоги у процесі адаптації творчої людини представлені у працях філософів – екзистенціалістів [2; 3; 13; 16]. Так, С. К'єркегор стверджував, що чим більше у людини творчих здібностей, тим більше

вона відчуває тривогу [3]. Він вважав, що справжня адаптація творчої людини до світу, в якому вона живе, досягається лише за рахунок зустрічі зі своєю тривоگوю. Навколишній світ наповнений незліченною кількістю можливостей, які притягують до себе і водночас відштовхують, як усе нове і незвідане, викликаючи тривогу. Тому, справжній розвиток особистості відбувається лише тоді, коли людина, долаючи внутрішній страх, у творчому акті втілює можливість у реальність, коли вона здатна «зустрітися» зі своєю тривоگوю і рухатися вперед, незважаючи на неї. Таким чином, в залежності від потужності творчого потенціалу людини сильнішою є її здатність пережити тривогу і важче проходить адаптація до світу. З іншого боку, при цьому вищою стає ймовірність того, що адаптація носитиме характер творчої трансформації та зміни дійсності, тобто, набуде найбільш адекватну для творчого індивіда форму [3].

Ідеї С. К'єркегора вплинули на М. Гайдеггера, К. Ясперса, Ж. Сартра, П. Тілліха та інших екзистенціалістів. Всі вони стверджували, що тривога є ключем до розуміння сенсу справжнього існування (екзистенції), і що відчуття тривоги та визнання її у собі сприяє повноцінному розвитку особистості та веде до творчості.

Так, у роботах М. Гайдеггера метафізичний страх і тривожність обумовлені основним напрямом екзистенції – до краю, до смерті, у «ніщо» [2]. І саме екзистенційний страх, тривога можуть урятувати людину від нав'язаної форми існування, життя у світі речей, втечі від правди про своє існування, відсутності рефлексії про сенс існування – від усього того, що є «несправжнім». Але життя в стані тривоги і страху дуже тяжке для людини, вона має зрозуміти і прийняти свій страх, а для цього необхідно заглянути туди, звідки виходить цей страх, – за межі буття, в «ніщо». Страх і тривога виявляють «ніщо» – це і є та екзистенційна проблема, яку людина вирішує сама і для себе. Завдяки цьому рішення вона отримує шанс знайти справжнє існування, вичленувати себе зі світу речей і людей. Завдяки тривозі та страху ми пізнаємо сенс справжнього існування та отримуємо можливість творити. Творчі люди, які створюють наповнені глибоким внутрішнім змістом твори, є вільними та трансцендентними завдяки пережитому ними у стані тривоги осяянню.

Міркування про роль тривоги в житті людини є і в поглядах К. Ясперса [16]. Згідно із К. Ясперсом, тривожність – одна з благодійних сил, що дає особистості можливість перейти з повсякденного буття в екзистенційний план буття, світ вільної волі. Тривожність – важливий елемент, який зіштовхує індивіда з напруженою кризовою ситуацією, що тільки й дозволяє йому прорватися до справжньої

свободи як виходу за межі буття. Саме подібні ситуації дозволяють, а точніше, змушують людину залишатися людиною, яка відчуває відповідальність за свою екзистенційну сутність.

Активність особистості в подоланні страху і тривожності, шлях, яким вона їх долає, виявляються вирішальними у набутті справжньої свободи. Позитивною активністю у разі є, звісно ж, творча діяльність. У творчому акті відбувається подолання тривожності та набуття свободи.

Серед сучасних представників екзистенційного спрямування слід зазначити Р. Мея. Автор поділяв явища нормальної та патологічної тривоги. У його концепції, створеній на межі психології, екзистенційної філософії та психіатрії, тривожність розглядається у зв'язку з людською здатністю відчувати розрив між очікуваннями та реальністю. Ця здатність у поєднанні із прагненням втілити очікування у реальність є характеристикою будь-якого творчого устремління і невід'ємною рисою творчо обдарованої особистості. Вона виступає умовою, як тривоги, так і творчості. Але між невротичними та здоровими проявами цієї здібності існує велика різниця. При невротичній тривозі розрив між очікуваннями та реальністю постає у формі протиріччя. Очікування і реальність не співвідносяться між собою, і оскільки переживання постійної напруги від цього розриву нестерпне, людина вдається до невротичного спотворення реальності, що веде до патологічної адаптації. З іншого боку, якщо діяльність продуктивна, то прагнення особистості не суперечать дійсності, а є засобом її творчої трансформації. Таким чином, здатність людини долати невротичний конфлікт – наша творча здатність – є водночас здатністю трансцендувати невротичну тривогу та жити з нормальною тривоگوю [13, с. 318].

Сучасні теорії та підходи до розуміння сутності творчого процесу та особливостей розвитку творчої особистості не менш тісно пов'язують тривогу та творчість у підході польського психіатра та психолога К. Домбровські. Невід'ємною частиною розвитку творчої людини автор вважає внутрішній конфлікт і тривогу, які відіграють розвивальну роль і свідчать про дезінтеграцію. Особи, що виявляють такі внутрішні характеристики, як почуття ворожості щодо свого «Я», незадоволеність собою, почуття неадекватності та занепокоєння, мають найбільший потенціал для розвитку [9]. У його теорії постулюється той факт, що повноцінний розвиток усіх здібностей пов'язаний із руйнуванням існуючих психологічних структур з метою формування структур вищого порядку. У даному контексті К. Домбровські говорить про позитивну дезінтеграцію, що виявляється в руйнуванні звичних

способів мислення і веде до більшої інтеграції, співчуття та альтруїзму [9]. Тривога у його підході постає не лише невід'ємною характеристикою творчої особистості, але й сприяє більш інтегративному розвитку людини і, отже, грає позитивну роль процесі адаптації до навколишнього світу.

Висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямі

Розглянуті теорії і уявлення попри певні відмінності вказують на стимулюючу роль тривоги у процесі реалізації творчого потенціалу. Обґрунтована сигнальна функція тривоги, коли її наростання, з одного боку, змушує людину творити, а з іншого свідчить про порушення оптимальних умов для творчості і адаптації. Утверджується позитивна роль тривоги, наявність якої є невід'ємною характеристикою творчої людини та сприяє творчості.

Тривога в екзистенційному сенсі – явище, що свідчить про те, що людина знаходиться на порозі прозріння та розуміння сенсу справжнього існування. Глибокі внутрішні переживання, що відбуваються в цьому випадку, ведуть до реалізації творчого потенціалу особистості та сприяють ефективній, з погляду внутрішнього світу особистості, адаптації. Подібне уявлення багато в чому перегукується з висловлюваннями відомих художників, поетів і музикантів про почуття просвітлення і осяяння, що охоплює їх, з одного боку, і, з іншого, – відчуття тривоги і жаху, які і змушують їх творити. Таким чином, визнання тривоги у собі сприяє творчості та є способом адаптації, внаслідок якої відбувається певна трансформація особистості і навколишнього простору. Адаптованість людини характеризується таким станом особистості, що дозволяє їй без тривалих конфліктів і фрустрацій з можливою повноцінністю втілювати свій творчий потенціал, конструктивні можливості, переживати стан самореалізації на основі власної гідності і свободи.

Усвідомлення творчого потенціалу особистості слід визнати істотним резервом людської цивілізації, актуалізація якого може значно підвищити якість будь-яких суспільних процесів і реформ, що орієнтує на дослідження арттерапевтичних засобів реабілітації і розвитку особистості з метою продуктивної адаптації на основі трансформації особистісної тривоги в життєтворчий процес. Творчість – провідна сила загальноісторичного прогресу та розвитку кожної людини, вона фундає засади науки, техніки, мистецтва, культури, соціального та морального життя людей та їх взаємовідносин. Окрім цього, творча діяльність, будучи невід'ємною стороною людської духовності та умовою

особистої свободи людей, виступає тим самим соціальним механізмом, що протистоїть регресивним лініям у розвитку суспільства та деградації особистості.

Література

1. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод., доп. та CD) / [уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел]. К. ; Ірпінь : Перун, 2009. 1376 с.
2. Гайдеггер М. Будувати, проживати, мислити. Х. : Фоліо, 1998. С. 313-332
3. К'еркегор С. Страх і трепет. Харків : ХДУХТ, 2011. 156 с.
4. Коновальчук В.І. Розвиток творчого потенціалу особистості у просторі освіти: дис. ... д-ра філос. наук : 09.00.10 «Філософія освіти». Інститут вищої освіти НАПН України. Київ, 2017. 473 с.
5. Коновальчук В. І. Творча особистість у просторі освіти: монографія. Умань : ФОП Жовтий О.О., 2016. 356 с.
6. Психологічне дослідження творчого потенціалу особистості: монографія / наук. кер. авт. кол. В.О. Моляко ; АПН України, Інститут психології ім. Г.С. Костюка. Лабораторія психології творчості. К. : Педагогічна думка, 2008
7. Adler A. Understanding Life. Harmondsworth, 1997. 420 p.
8. Csikszentmihalyi M. Beyond Boredom and Anxiety: Experiencing Flow in Work and Play. San Francisco, 2000. 251 p.
9. Dambrowski K. Multilevelness and Positive Disintegration. New York : Dabor science, 1977. 447 p.
10. Eysenck H.J. Genius. The Natural History of Creativity. Cambridge, 1995. 364 p.
11. Freud Z. The Problem of Anxiety. N. Y., 1936. 146 p.
12. Sullivan H.S. The interpersonal theory of psychiatry. New York : Norton. 1953. 347 p.
13. Horney K. The neurotic personality of our time. New York : Norton & Company. 1964. 299 p.
14. May R. The meaning of anxiety (Rev. ed.). W W Norton & Co. 1977. 376 p.
15. Rank O. Das Trauma der Geburt. Wien ; Leipzig ; Zürich : Internationaler Psychoanalytischer Verlag, 1924. 224 p.
16. Jung C.G. Two Essays on analytical psychology. Vol. 7 / The collected works of C.G. Jung. Second edition. Princeton University Press, 1966. <https://ridmi.com.ua/product/psikhologiya-nesvidomogo/>
17. Jaspers K. Allgemeine Psychopathologie. Chicago : The University of Chicago Press; 1968. p. 849

References

1. Velykyi tлумachnyi slovnyk suchasnoi ukrainskoi movy (z dod., dop. ta CD) / [uklad. i holov. red. V.T. Busel]. K. ; Irpin : Perun, 2009. 1376 s.
2. Haidegger M. Buduvaty, prozhyvaty, myslyty. Kh. : Folio, 1998. S. 313-332
3. Kierkehor S. Strakh i trepet. Kharkiv : KhDUKht, 2011. 156 s.
4. Konovalchuk V.I. Rozvytok tvorchoho potentsialu osobystosti u prostori osvity: dys. ... d-ra filos. nauk : 09.00.10 «Filosofia osvity». Instytut vyshchoi osvity NAPN Ukrainy. Kyiv, 2017. 473 s.
5. Konovalchuk V. I. Tvorchyia osobystist u prostori osvity: monohrafiia. Uman : FOP Zhovtyi O.O., 2016. 356 s.
6. Psykholohichne doslidzhennia tvorchoho potentsialu osobystosti: monohrafiia / nauk. ker. avt. kol. V.O. Moliako ; APN Ukrainy, Instytut psykholohii im. H.S. Kostiuka. Laboratoriia psykholohii tvorchosti. K. : Pedahohichna dumka, 2008
7. Adler A. Understanding Life. Harmondsworth, 1997. 420 p.
8. Csikszentmihalyi M. Beyond Boredom and Anxiety: Experiencing Flow in Work and Play. San Francisco, 2000. 251 p.
9. Dambrowski K. Multilevelness and Positive Disintegration. New York : Dabor science, 1977. 447 r.
10. Eysenck H.J. Genius. The Natural History of Creativity. Cambridge, 1995. 364 p.
11. Freud Z. The Problem of Anxiety. N. Y., 1936. 146 p.
12. Sullivan H.S. The interpersonal theory of psychiatry. New York : Norton. 1953. 347 p.
13. Horney K. The neurotic personality of our time. New York : Norton & Company. 1964. 299 p.
14. May R. The meaning of anxiety (Rev. ed.). W W Norton & Co. 1977. 376 r.
15. Rank O. Das Trauma der Geburt. Wien ; Leipzig ; Zürich : Internationaler Psychoanalytischer Verlag, 1924. 224 p.
16. Jung C.G. Two Essays on analytical psychology. Vol. 7 / The collected works of C.G. Jung. Second edition. Princeton University Press, 1966. <https://ridmi.com.ua/product/psikhologiya-nesvidomogo/>
17. Jaspers K. Allgemeine Psychopathologie. Chicago : The University of Chicago Press; 1968. p. 849